

Obraz Turka¹ a „tureckého“ v povestiach regiónu Požitavia*

TOMÁŠ KUBISA

The image of the Turk and “Ottoman” in the legends of the Žitava River region

DOI: <https://doi.org/10.54937/kd.2023.14.2.226-248>

ABSTRACT: This article deals with analyzing the Turkish-themed legends in the Žitava River region. This region was hit hard and intensively during the Ottoman wars lasting from 1526 to 1683 with certain periods of peace. Therefore, this region is relatively rich in Turkish-themed legends. Due to the fact that this region was (temporarily) incorporated under the Ottoman administration, the local population had specific contacts with the Ottomans. Over time, an image of Ottomans and Ottoman people took shape in the collective memory, which manifested itself in historical legends. Many motifs and images are identical to motifs that are also found in other regions of Slovakia, but there are also anomalies. Legends collected by enthusiasts and local historians (in 1998) were used as sources of analyzed data, supplemented by archival research of the so-called collections of Professor Frank Wollman (carried out mainly in the 1930s) and the author’s field research (in 2015, 2022). As a theoretical tool, an imagological analysis focused on the image of the Ottomans, combined with folkloristic theories about collective memory and metageography, is used. The legends are compared (if possible) with historical facts to see the shift and differences within the historical collective memory and historiography.

Keywords: Ottomans, Turks, the Image of Turks, Imagology, Historical Legend, Žitava River Region, Collective Memory.

* Text vznikol s podporou projektu VEGA: Revitalizácia kultúrneho dedičstva vo verejnom priestore ako reflexia globálnych vplyvov na vidiecke a mestské komunity. VEGA č. 2/0058/22, SAV, doba riešenia 2022 - 2025.

¹ Pojem „Turek“ je problematický, nakoľko Osmanská ríša bola multietnický štát a množstvo vojakov a hodnostárov nepatrilo k etnickým Turkom, ale pochádzalo z iných, často balkánskych etnických skupín. Folklorne žánre nerozlišujú „nepotrebné“ detaily, napr. etnicitu, a teda každý, kto prišiel s Osmanmi ako vojak či dobyvateľ, je v ľudovej slovesnosti Turek bez ohľadu na etnicitu. V texte štúdie používam pojem „Osman/Osmani/osmanský“ ako zastrešujúci termín pre vojakov a hodnostárov, s ktorými obyvateľstvo Požitavia prišlo do kontaktu a v povestiach ich pomenúva ako „Turkov“. Termín „Turek“ ponechávam na miestach, kde priamo čerpám z povestových prameňov, a pojem „turecký“ ponechávam aj pri zmienke o samotnom žánri – turecké motívy, turecké povesti (povesti o Turkoch), nakoľko ide o ustálený pojem.

Úvod

Napriek tomu, že región Požitavja nie je geograficky vzdialený takmer od žiadneho centra etnologického výskumu, záujem etnografov o tento región bol skôr okrajový² a orientoval sa prevažne na materiálnu kultúru.³ Duchovnú kultúru a folklór dokumentovali skôr lokálni historici, spisovatelia a nadšenci.⁴ Pri katalogizácii a digitalizácii Archívu textov Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV bol objavený materiál, ktorý dokazuje, že folkloristický výskum v tomto regióne sa nielen konal, ale bol systematický a súčasťou celoslovenského výskumu riadeného prof. F. Wollmanom. V nasledujúcom texte sa pokúsim systematizovať a analyzovať motívy jednotlivých povestí a prepojiť ich s historickými udalosťami a regionálnymi realiami.

Región Požitavja je hraničným regiónom a jeho prevažná časť leží na hranici bývalej Tekovskej a Nitrianskej stolice. Ide o historicky a kultúrne významný región, utvárali sa tu prvé štátne útvary na území dnešného Slovenska a priaznivé geografické podmienky viedli k rozvoju poľnohospodárskej produkcie. Tento región však patril medzi výrazne zasiahnuté osmanskou expanziou.⁵

V 16. a 17. storočí bol tento región poplatný Osmanskej ríši, ktorej moc siahala až po dnešnú obec Obyce. Mnohé obce boli v tomto období vyľudnené a spustošené. Domáce obyvateľstvo sa prvýkrát dostalo do kontaktu s Osmanmi pri Dunaji, keď osmanské oddiely tiahli na Viedeň v roku 1529. Požitavie je topograficky zmienené aj v dobovej kronike v súvislosti s vpádom vojska smederevského bega Mehmeda v septembri 1530 do okolia Nitry a ďalších miest: „...postupoval po avej strane Dunaja smerom k Ostrihomu a za al na území medzi riekami Váhom a Nitrou páli , pliení a ni í všetko, o mu prišlo do cesty. Ve ké množstvo udí pozabíjal, z asti odviedol do otroctva. Prekro il Nitru, pustošiac a páliac tým miestam... Nie menšiu hrôzu spôsobil na okolí banských miest. Z Vráb ov, ifár, Zlatých Moraviec, Komjatic odvliekol všetkých obyvate ov a obce podpálil. Napokon sa dal iným smerom a tiahol až k Šintave, Hlohovcu a k pieš anským kúpe om... Turci po viac ako 15-d ovom beztriestnom potulovaní a vy í aní a ni ení všetkého, o im prišlo do cesty, odohnali so sebou ve ké stáda dobytky, odvliekli desa tisíc zajatcov.“⁶

Na Požitaví sa nachádzalo aj niekoľko významných opevnení, medzi najvýznamnejšie patrili Levice, Nové Zámky, Vráble, Komjatice a. i. Viaceré tieto opevnenia počas rokov 1526 – 1683 menili pánov, boli striedavo v rukách Osmanov alebo cisárskych vojsk.⁷

² Napríklad v porovnaní s Gemerom alebo Hontom.

³ Najmä na agrárnu kultúru a vinohradníctvo.

⁴ Najmä regionálny historik a etnograf, spisovateľ a pedagóg PaedDr. Jozef Trubíni a jeho syn Mgr. Luboš Trubíni.

⁵ BEŇUŠKOVÁ, Zuzana. *Tradi ná kultúra regiónov Slovenska: preh ad charakteristických znakov*. Bratislava : Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akad. vied, 2005, s. 66.

⁶ ISTVANFI, Mikuláš. *Historia Regni Hungariae, Viennae, Pragae et Tergesti Anno MDCCLVIII*. V Turci v Uhorsku I. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2005, s. 28 – 29.

⁷ KRAJČOVIČOVÁ, Klára – KOPČAN, Vojtech. *Slovensko v tieni polmesiaca*. Martin : Osveta, 1983, s. 116.

Osmanská prítomnosť a osídlenie sa však netýkali len pevnostných centier, ale často boli viazané na obec či chotár. Ako príklad začlenenia obce pod osmanskú správu uvádzam Lúčnicu nad Žitavou.⁸

Obyvateľstvo prišlo do kontaktu s osmanskými oddielmi na jar v roku 1533. Išlo o lúpežné oddiely, ale obyvateľstvo sa plieneniu vyhlo výkupným v podobe štrnásť kráv. Na jeseň v tom istom roku Osmani vypálili 10 domov. Kontakt s Osmanmi trval od roku 1554 až do roku 1685, avšak od roku 1606 bola obec vyľudnená a v ruinách, teda nešlo o kontinuálne zdanenie.⁹ Osmanské podružie obyvateľstvo nezabavovalo daňovej povinnosti aj voči Uhorsku, poddaní preto museli platiť aj Gymeškému panstvu. V roku 1624 sa rozhodlo o výstavbe pevnosti, dnes známej ako Fidvár,¹⁰ ktorá bola v roku 1663 Osmanmi vypálená.¹¹ Lúčnica nad Žitavou (vtedy známa iba ako Vajka) bola istý čas aj strediskom správy vrábelskej stolice,¹² pod správu ktorej spadali Žitavce, Cetín, Paňa, Dyčka a niekoľko samôt. Definitívny koniec osmanského ohrozenia nastal až v roku 1699, keď Osmani stratili moc nad celým južným Slovenskom. Nové obyvateľstvo sa v obci usídlilo až v rokoch 1705 – 1710, išlo o kolonistov z hornej Nitry.¹³

Výskumná otázka, ktorú sa snažím v tomto texte zodpovedať, sa týka reprezentácie Osmanov v kolektívnej pamäti,¹⁴ v rôznych situáciách, ktoré sa v tomto regióne naskytli, ako nových pánov istého územia v istom čase, ako nepriateľov a hrozbu, ale aj ako susedov (susedný štátny útvar), s ktorými bolo domáce obyvateľstvo nútené koexistovať. Zameriam sa na to, či táto koexistencia vytvárala reprezentáciu

⁸ Ide o stredné Požitavie, obec sa nachádza cca 4 km od Vrábľa, prakticky v strede regiónu. Vznikla v roku 1960 zlúčením dedín Martinovej (v prameňoch sa nachádza aj po maďarsky „Zsitvamártonfalva, Mártonfalva“) a Vajky nad Žitavou (v historických prameňoch uvádzaná ako „Vajk“). Zdroj: LELKES, György. *Magyar helységnev-azonosító szótár*. Budapest : Argumentum KSH Könyvtár, 2011, s. 748.

⁹ TRUBÍNĽI, Jozef et al. *Lú nica nad Žitavou*. Nitra : Miestny odbor Maticе slovenskej, 1993, s. 16 – 17, 19. Menová jednotka osmanskej ríše bola tzv. Tur. „Akçe“. Hodnota tejto meny však bola kolísavá a postupne degradovala. Ako píše Klára Hegyi, v 50. rokoch 16. storočia má 1 akçe hodnotu 50 denárov, 50 akçi hodnotu jedného uhorského zlatého. Pri vyššie uvedenom kurze v Budíne bola hodnota kravy 110 – 300 akçi a koňa 250 – 300 akçi. HEGYI, Klára. *A török hódoltság várai és várkatonasága. I. kötet. Oszmán védelmi rendszer Magyarországon*. Budapest : História-MTA Történettudományi Intézet, 2007, s. 213 – 214. Autori monografie Lúčnica nad Žitavou (Jozef TrubínĽi a kol.) uvádzajú, že v rokoch 1601 – 1612 v dedine sídlila osmanská posádka a po jej odchode v ruinách sídlili zbojníci. Toto tvrdenie je mylné a Ľuboš TrubínĽi ho spomína ako miestnu povesť – sídlo „požitavského agu“. Zdroj: TRUBÍNĽI, Ľuboš – LIESKOVSKÝ, Tibor. *História cisárskej pevnosti Vrábľa*. Vrábľa : Fontis – občianske združenie, 2019.

¹⁰ Či išlo skutočne o túto lokalitu, je sporné, pozri nižšie.

¹¹ V roku 1663 Osmani pod vedením vezíra *Köprülü Ahmeda* získali pevnosť Nové Zámky a následne aj niekoľko menších opevnení, ako napr. aj Vrábľa. Je však možné, že Vrábľa Osmani obsadili ešte pred kapituláciou Nových Zámkov. In TRUBÍNĽI – LIESKOVSKÝ, *História cisárskej pevnosti Vrábľa*, s. 65 – 68.

¹² Išlo o tzv. Stolicu arcibiskupských predialistov vo Vrábľoch. Predialisti boli šľachtici, ktorí vykonávali vojenskú službu, v tomto konkrétnom prípade v službách cirkvi, za čo im náležala istá výmera pôdy. Išlo o vojenskú stolicu, v službách ostrihomského arcibiskupstva, ktorá nebola začlenená do uhorského systému žúp. Stalo sa tak až v roku 1855. Zdroj: SOKOLOVSKÝ, Leon. Pečate stolic predialistov ostrihomského arcibiskupstva. In *Vojenská história. časopis pre vojenskú históriu, múzejníctvo a archívniectvo*, 2020, č. 3, s. 7 – 18.

¹³ TRUBÍNĽI, *Lú nica nad Žitavou*, s. 16 – 17, 19.

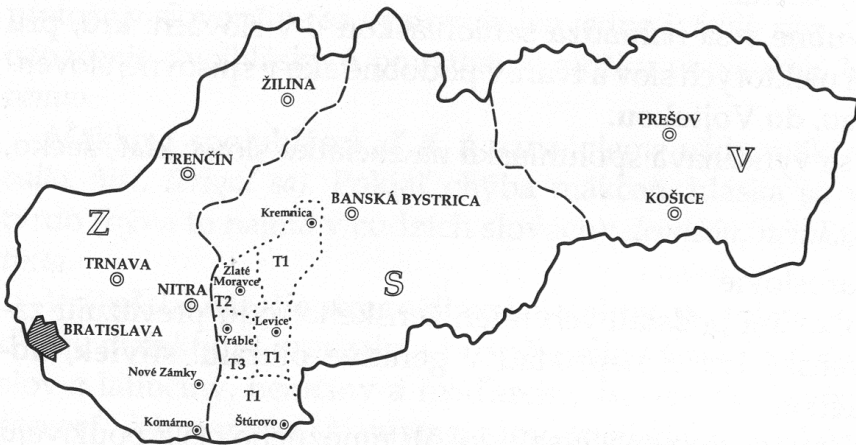
¹⁴ Kolektívnu historickú pamäť v tejto štúdií chápem v klasickej definícii M. Halbwachsa ako spoločne zdieľanú reprezentáciu minulosti, ktorá je tvorená spoločnou pamäťou jednotlivcov v rámci danej skupiny. In HALBWACHS, Maurice – NAMER, Gérard – JAISSON, Marie. *Kolektívni pam*. Praha : Sociologické nakladateľství, 2009. Podrobnejšie o problematike kolektívnej pamäti nižšie.

Osmanov v kolektívnej pamäti (s istým časovým odstupom) aj v inom ako negatívnom obraze nepriateľa, ohrozenia a nebezpečenstva, teda, či sa v povestiach tohto regiónu vyskytujú aj obrazy Osmanov neutrálne či dokonca pozitívne. Dôvodom na analýzu povestového fondu tohto regiónu je, že napriek dlhodobým kontaktom tieto naratívy zatiaľ neboli systematicky analyzované.

Požítavie ako geografický a metageografický priestor

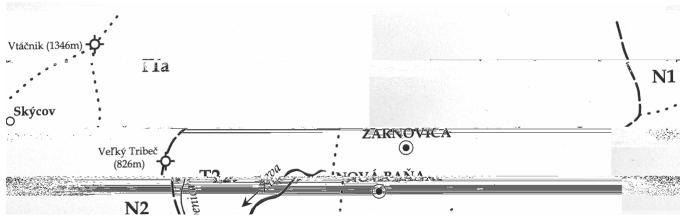
Vymedzenie regiónu Požitavia nie je jednoduché, najmä pre jeho rozličné chápanie. Povodie rieky Žitavy (poeticky nazývanej aj stokiletrová rieka) je základnou geografickou lokalizáciou, neudáva však rozsah celého regiónu. Viaceré dediny spadajúce do regiónu neležia priamo na rieke (napr. Melek, Tajná, Nevidzany), ale na jej prítokoch a sú chápané ako súčasť regiónu. V povestiach sa spomínajú aj lokality, ktoré do regiónu nepatria, ale majú naň istý vplyv alebo väzbu (napr. hrad Gýmeš, dedina Veľký Lapáš a pod.).

Požítavie totiž nie je historickou administratívnou jednotkou, ako napr. Orava alebo Liptov, neexistovala Požitavská stolica (región bol rozdelený medzi Nitriansku, Tekovskú a Komárňanskú stolicu). Jozef Trubíni sa pokúsil o isté vymedzenie na základe dialektologických dát, teda používania požítavského nárečia.

Obr. 1 Lokalizácia požítavského nárečia (sektory T2 a T3) na Slovensku podľa J. Trubíniho.¹⁵

¹⁵ TRUBÍNĽI, Jozef. *Náre ový slovník stredného Požitavia: keďí kerí slov ík bu e íta i, re dávnych predkov muože pozna í?* Vrábľe : Fontis - obćianske združenie, 2011, s. 8.

Obr. 2 Podrobnejšia lokalizácia požitavského nárečia podľa J. Trubíniho.¹⁶

V geografickom priestore je Požitavie veľmi voľne (a pomerne veľkoryso) vymedzené zvislou líniou medzi mestami Nitra a Nové Zámky ako západnou hranicou a líniou Nová Baňa a Levice ako východnou hranicou. Severnú hranicu tvorí prameň tejto rieky a pohorie Považský Inovec, konkrétnejšie obec Malá Lehota. Južná hranica je tvorená sútokmi riek Nitra a Žitava pri Hurbanove, prípadne horizontálnou líniou medzi Novými Zámkami a Dvorní nad Žitavou.

¹⁶ TRUBÍNI, *Nárečový slovník stredného Požitavia*, s. 9.

Obr. 3 Mapa Požitavia podľa turistickej brožúry vydanej O.Z. Fontis, 2009.

Z hľadiska kultúrneho a metageografického je Požitavie považované za „južné Slovensko“¹⁷ (oblasť s výrazným vplyvom maďarského etnika). Tento región skutočne spadá do autochtónneho osídlenia maďarského etnika vrátane jedného z tradičných subregiónov (Podzoborie, maď. *Zoborvidék*), s ktorým sa prekrýva jeho severná časť.

V rámci metageografického vymedzenia je nutné spomenúť aj problematiku kolektívnej a historickej pamäti. V rámci folkloristiky kolektívna pamäť uchová-

¹⁷ V hovorovej reči sa často používa aj pomerne pejoratívny výraz „Maďare“. Geografické vymedzenie tejto oblasti je sporné, avšak ide prevažne o nižinaté oblasti juhozápadného Slovenska, kde sa bežne používa maďarský jazyk.

va poznatky, skúsenosti kolektívu a stereotypy predstavujúce pre kolektív overené hodnoty, jednak využiteľné v praktickom živote, ale aj zabezpečujúce potreby kultúrneho a historického sebaopoznávania.¹⁸ Obsahuje súbor prevzatých folklórnych javov a zároveň aj pravidlá komunikácie, podľa ktorých získané informácie ďalej posúva. „*Pôsobením kolektívneho vedomia existuje istá zásobnica folklórnych javov v pamäti kolektívu. Táto zásobnica je rozlí nej kvality a realizuje sa v individuálnych repertoároch nosite ov folklórnej tradície.*“¹⁹

Historická pamäť, ako píše folkloristka H. Hlôšková, sa skladá z dvoch častí: oficiálnej a neoficiálnej. Oficiálna zložka predstavuje konglomerát historiografie, politický a ideologický diskurz, ktorý manipuluje s historickými faktami. V neposlednom rade túto zložku obohacuje aj umelecká literatúra. Neoficiálna zložka je tvorená historickým povedomím všetkých členov spoločnosti a často má podobu ústnych naratívov, ktoré reflektujú pocity, nálady, poznatky a názory ovplyvnené a formované prvou zložkou. Obidve zložky na seba navzájom pôsobia, môžu si aj odporovať a neoficiálna historická pamäť môže slúžiť ako alternatívny výklad historických udalostí.²⁰

Folklorista O. Sirovátka podotýka, že v ľudovom podaní sa premieta iba hlavná línia dejinných príhod, preto tradícia zodpovedá dejinám iba v hrubých rysoch, ale na druhej strane niektoré detaily (ako napr. názov zaniknutej osady) sa môžu tradovať až prekvapivo verne a dlho, čo spôsobuje, že v rámci spoločenstva je ľudové podanie považované za akúsi kroniku (dejinnú pamäť, zrkadlový a zahmlený odlesk dejín). Kolektívna historická pamäť je zároveň pomerne plytká (rádovo cca 300 – 400 rokov) a staršie motívy sú uchovávané vďaka literárnemu spracovaniu.²¹ Taktiež chronologickosť je pomerne presná, iba 3 až 4 generácie do minulosti, potom sa stráca. Tieto nepresnosti však majú veľký význam, lebo umožňujú voľné manipulovanie s faktami (zámena miest, panovníkov a pod.), a tak tradovať naratívy, ktoré sa nestali, ale ktoré komunita potrebuje pre svoj výklad dejín.²² Podobne aj nemecký egyptológ J. Assman upozorňuje, že povest postupným šírením mení svoju obsažnosť a formu, teda naratív sa mení (zmenšuje či prispôsobuje) podľa prostredia, v ktorom sa uchováva.²³

Regionálna (prípadne historická) povest predstavuje duchovné osvojenie si prostredia. Jedna takáto skupina pomenúva názvy v prostredí (geografickom a kultúrnom), ako sú názvy chotárov, lokalít a pod. Prostredníctvom jednoduchých nara-

¹⁸ LEŠČÁK, Milan. Etnologické aspekty štúdia orálnej histórie. In *Etnologické rozpravy*, 1996, roč. 3, č. 1, s. 5 – 8.

¹⁹ LEŠČÁK, Milan – SIROVÁTKA, Oldřich. *Folklor a folkloristika (O udovej slovesnosti)*. Bratislava : Sme-na, 1982, s. 26 – 27.

²⁰ HLÔŠKOVÁ, Hana. Ústna história vo vytváraní historickej pamäti. (Kto, prečo, ako na Slovensku – doteraz a v budúcnosti.) In *Slovenský národopis*, 2002, roč. 50, č. 3 – 4, s. 353 – 363.

²¹ Istú výnimku tu tvoria etiologické povesti, vysvetľujúce pôvod alebo pomenovanie nejakého významného objektu, tie, naopak, môžu siahať hlboko do minulosti. Zdroj: SIROVÁTKA, Oldřich. Dějiny a lidové podání. In *Slovenský národopis*, 1971, roč. 19, č. 4, s. 534 – 546.

²² Ibid., s. 534 – 546.

²³ ASMANN, Jan. Communicative and Cultural Memory. In ERLI, Astrid – NÜNNING, Ansgar (eds.). *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin – New York : De Gruyter, 2011, s. 15 – 27.

tívov sa členovia spoločnosti orientovali v priestore a prelínaním týchto kategórií vznikli miestne povesti, ktoré napr. vysvetľujú vznik pomenovania konkrétnej lokality (prípadne pôvod zvláštnych javov a pod.).²⁴ Historická regionálna povesť predstavuje formu regionálnej identity, vlastné spoločenstvo je vždy v strede priestoru a naratívy tohto typu predstavujú faktografické informácie o priestore, ktorý lokálne spoločenstvo považuje za svoj a slúži aj ako demonštrácia prestíže vlastného priestoru.²⁵ Materiálne objekty, napr. kríže, zručaniny, krížne cesty, hory a i. slúžia ako miesta reanimácie minulosti, sú miestom reanimácie tradície, ako predpoklad, ale aj výsledok kontinuity tradície.²⁶

Zdroje povies ového fondu

Povestový fond regiónu Požitavie bol zozbieraný v rámci troch zdrojov. Prvým (a základným, ktorý obsahuje väčšinu analyzovaných povestí) je publikácia - Požitavské povesti (1998) zozbierané slovenským pedagógom a spisovateľom PaedDr. Jozefom Trubíniom, ktorý v tejto lokalite absolvoval rozsiahly terénny výskum a zozbieral od pamätníkov a respondentov povesti a poverové rozprávania. Literárne spracovanie tejto zbierky vykonal literárny vedec a etnológ doc. Jozef Melicher. Sekundárne je tento zdroj doplnený o ďalšiu publikáciu - História cisárskej povesti Vráble (2019), v ktorej syn Dr. Trubíniho, Mgr. Luboš Trubíni, pokračuje v jeho výskumnej činnosti.²⁷

Tvorca druhej zbierky (a zdroja tejto štúdie) - profesor Frank Wollman (1888 - 1969) je v odbornej literatúre označovaný ako praktik viacerých vedných oborov, najmä ako literárny vedec, folklorista, filológ, historik, slavista (slovakista a bohemista, rusista, slovenista), balkanista, teatrológ, ale aj ako dramatik, básnik a publicista. Na Slovensku pôsobil s prestávkami od roku 1919, najprv ako stredoškolský profesor, neskôr ako docent porovnávacích dejín slovanských literatúr na bratislavskej Univerzite Komenského a od roku 1925 ako riadny profesor. S pomocou svojich študentov od roku 1928 organizoval tzv. wollmanovskú zberateľskú akciu, pri ktorej študenti zbierali ľudovú slovesnosť, pričom pri týchto zberateľských aktivitách pokryli celé územie Slovenska. Zbery sa ukončili až v roku 1942.²⁸

Zber ľudovej slovesnosti v praxi vyzeral tak, že študent sa počas letných prázdnin vrátil do svojho rodného kraja a vo svojej dedine (či meste) a jeho širšom okolí vyhľadával pamätníkov, ktorí boli ochotní rozprávať. Toto nebola vždy jednoduchá úloha, nakoľko výskumník prichádzal v čase letných poľnohospodárskych prác (či priamo žatvy), a tak respondenti často neboli ochotní pre pracovnú vyťaženosť rozprávať. Bolo potrebných viacero návštev v jednej lokalite, kým sa rozprávači

²⁴ BOTÍK, Ján et al. *Encyklopédia udovej kultúry Slovenska*. Bratislava : Veda, 1995, s. 355.

²⁵ KANDERT, Josef. Predstavy vesničianú o událostiach z vlastní minulosti. In *Tradicia, etika a civilizacia né zmeny*. Bratislava : Prebudená pieseň - Katedra etnológie FiF UK - Slovenská národopisná spoločnosť, 1999.

²⁶ HLÓŠKOVÁ, Hana. Povesť - jedna z naratívnych foriem osvojenia si priestoru. In *Etnologické rozpravy*, 2000, roč. 7, č. 1 - 2, s. 44 - 51.

²⁷ Luboš Trubíni je aj jedným z administrátorov internetovej stránky www.zitava.sk, ktorá združuje komunitu nadšencov (profesionálnych aj amatérskych) a zaoberá sa prehlbovaním poznania o tomto regióne z hľadiska vedeckého (archeológia, etnológia, história a i.), ale aj turisticko-propagačného. Zbierka Požitavské povesti obsahuje 53 príbehov, z toho 16 sa zaoberá alebo spomína osmanské/turecké motívy.

²⁸ BOTÍK, *Encyklopédia udovej kultúry Slovenska*, s. 330 - 331.

a výskumník dokázali zosúladiť. Túto skutočnosť zmieňovali viacerí zberatelia a je známa vďaka tomu, že študent k zaznamenaným materiálom vypracoval aj stručnú pasportizáciu, kde uviedol dátum, lokalitu, meno a vek respondenta a stručný regist materiálu. Ďalej vypracoval aj referát, kde popísal kontext a celkovú situáciu svojho zberu v lokalite a uvádza aj zamestnanie, vzdelanie či „psychologický“ profil svojich respondentov.²⁹

Rozsah zbierky je nasledovný: 64 zberateľov zozbieralo 2200 textov ľudovej prózy, ktoré sú rozčlenené do 120 dokumentov.³⁰ Tento fond je dnes integrálnou súčasťou vedeckých zbierok ÚESA SAV (archaicky nesprávne nazývaný aj textový archív). Už v roku 1991 sa uvažovalo o počítačovom spracovaní, avšak z rôznych dôvodov sa neuskutočnilo.³¹ Až v súčasnosti (od r. 2022) prebieha ošetrovanie a digitalizácia vedeckých zbierok ÚESA SAV. Táto zbierka bola vyčlenená z textových zbierok ako samostatný fond a v súčasnosti má samostatné (dvojité) číslovanie aj umiestnenie. Tieto dokumenty majú jednotnú štruktúru, obsahujú úvod k zozbieranému materiálu a samotnú zbierku. Úvodná štúdia obsahuje údaje o obci, obyvateľoch a okolnostiach zberu. Materiál bol zaznamenávaný fonetickou transkripciou, neskôr bol realizovaný jeho prepis.³²

Ako bývalá súčasť textových zbierok sú dokumenty tzv. wollmanovskej zbierky evidované v prírastkovej knihe. Okrem toho je k dispozícii abecedný zoznam zberateľov – autorov, abecedný zoznam obcí a rukopisný inventár z roku 1993.

Metodológia

Požitavie nebolo plne začlenené do Osmanskej ríše, mnohé obce však boli poplatné Osmanom, pre nestálosť hranice sa mnohé obce nachádzali v tzv. kondomíniu, teda v dvojitom panstve Osmanov a habsburskej monarchie. Táto forma správy územia vznikla ako istá forma kompromisu, keď vojensky vyčerpané strany na predmetnom území neboli schopné dosiahnuť definitívne víťazstvo, ale neboli ani ochotné vzdať sa územných ziskov. Najmarkantnejším znakom kondomínia bolo práve dvojité zdanenie, ale prejavovalo sa aj vo forme súdnej či administratívnej.³³

Vo svojej štúdií vychádzam z predpokladu, že prítomnosť Osmanov v pozitavskom regióne bola dlhodobá, čo nútilo obyvateľstvo vyvinúť si istú formu koexistencie aj napriek vojenskému ohrozeniu či daňovému zaťaženiu. Práve časový faktor

²⁹ Vedecké zbierky Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV. Zbierka F. Wollmana. Lokálne sa územím Požitavia zaoberajú 3 dokumenty, tematicky vhodný na analýzu bol 1, ktorý obsahuje tri rozprávky.

³⁰ LUNTEROVÁ, Gabriela. Stav folkloristického archívu v Národopisnom ústave SAV. In HLÔŠKOVÁ, Hana - KREKOVIČOVÁ, Eva (eds.). *Folklórne zánre-archívy-katalógy*. Bratislava : Národopisný ústav SAV, 1991, s. 147 - 151.

³¹ KILIÁNOVÁ, Gabriela. Centrálny archív ľudovej prózy a jeho počítačové spracovanie. In HLÔŠKOVÁ, Hana - KREKOVIČOVÁ, Eva (eds.). *Folklórne zánre-archívy-katalógy*. Bratislava : Národopisný ústav SAV, 1991, s. 153 - 170.

³² Katalogizácia archívu tzv. wollmanovskej zbierky prebieha v súvislosti s konverziou výskumných zbierok v súlade s metódikou digitálnych humanitných vied. Podrobnejšie pozri: DEBNÁR, Marek - GOGORA, Andrej. *Digitálne trendy v sú asných humanitných vedách*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2019.

³³ MARKUSKOVÁ, Helena. Charakter osmanskej moci v Gemerskej stolici v 17. storočí. In *HISTORIA NOVA II* - 2011 - 1, s. 31 - 32.

mohol spôsobiť, že obraz Osmana v povestovom naratíve tohto regiónu nebude výlučne negatívny.

O istej nutnej miere vzájomného rešpektu a spolupráci na úrovni elít píše aj historička T. Lengyelová, najmä pri riešení kondominiálnych sporov alebo pri obchode. Ako príklad uvádza čulé obchodné partnerstvo medzi vácovským pašom Mustafom a novozámockým kapitánom Štefanom Pálffym.³⁴

V podobnom partnerskom duchu je aj list z r. 1556 budínskeho berlerbega Aliho čabradskeému a krupinskému kapitánovi Jánovi Kružičovi, v ktorom obe strany deklarujú vôľu vymeniť si zajatcov.³⁵

Hoci povesti neodrážajú priamo historickú realitu a väčšina obrazov má negatívny charakter, vďaka úzkej koexistencii s Osmanmi povestové naratívy tohto regiónu nevykresľujú vždy Osmanov vyslovene negatívne. Samozrejme, väčšinový negatívny heteroobraz prevláda, ale vyskytuje sa tu niekoľko anomálií. Pri písaní tejto kapitoly mi ako predloha slúžila publikácia Marty Fülöpovej – *Odvrávajúce obrazy*,³⁶ ktorá ponúka komplexnú analýzu vzájomných reprezentácií Slovákov a Maďarov v próze oboch týchto národov za použitia metódy tzv. *komparatistickej imagológie*.

V tomto prípade ide o analýzu stereotypov, reprezentácií či mentálnych obrazov národa, „komparatistická imagológia ako disciplína porovnávacej literárnej vedy skúma prostredníctvom obrazu cudzieho (heteroobrazu) a vlastného (autoobrazu) obraz ‚iného‘ v literárnych textoch. Tieto obrazy nadobúdajú charakter stereotypov, mýtov alebo predsudkov a klišé, pričom neodrážajú priamo realitu, skôr sú výrazom mocenského záujmu a intelektuálneho diskurzu najrôznejších etnických a sociálnych skupín“.³⁷

Pri svojej imagologickej analýze sa opieram o kategorizáciu komponentov tzv. národného obrazu, ktorý stanovil P. Rákos (2000) ako obrazy: názvu (národa), vlastností, prostredia, dejín (podskupiny tohto obrazu sú obrazy poslania, osudu a predkov), jazyka a povolani. M. Fülöpová tieto komponenty dopĺňa o obrazy spoločenských tém, náboženstva a symbolov.

Obrazy Osmanov v slovesnom folklóre Slovenska

Reflexia iných etník vo folklóre je súčasťou sociálnej pamäti. Jej charakteristickými rysmi sú zotrvačnosť, dlhodobosť a kumulovanie poznatkov z rôznych historických období. Druhým rysom je, že vždy je prítomná istá miera stereotypizácie. Folklór tak predstavuje cenný prameň pre poznávanie záujmov, postojov, názorov, ale aj hodnôt a emócií istého etnického spoločenstva. Ide teda o pohľad zvnútra, ktorý pomáha dešifrovať hierarchizáciu vzťahov medzi etnikami či sociálnymi skupinami. Dešifrovanie jednotlivých znakov je zložitá, pretože konkrétne zjednodušenie

³⁴ LENGYELOVÁ, Tünde. Obraz Turkov – Osmanov a uhorská realita 16. a 17. storočia. In *Historie – otázky – problémy*, 2011, roč. 3, č. 1, s. 11 – 17.

³⁵ MALINIÁK, Pavol – NAGY, Imrich. *Turek na obzore: z prameňov o uhorsko-osmanských vzťahoch*. Kraków – Banská Bystrica : Spolok Slovákov v Poľsku – Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 2013, s. 107.

³⁶ FÜLÖPOVÁ, Marta. *Odvrávajúce obrazy*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2014.

³⁷ ZELENKA, Miloš – GÁFRIK, Róbert. *Imagológia*. [on-line]. Dostupné na internete: <<http://hyperlexikon.sav.sk/sk/pojem/zobrazit/autor/18/imagologia>> [25. 1. 2023]

môže prameniť z konkrétnej historickej skúsenosti. Preto je nutné jednotlivé obrazy odkrývať postupne v korelácii s historickou realitou, na ktorú reflektujú. Taktiež je zaujímavé, že obrazy iných etníc sa v slovenskom folklóre vyskytujú pomerne nevýrazne v porovnaní s folklórom iných európskych etníc.³⁸

Skôr, ako prejdem k obrazom v slovenskej orálnej literatúre, je nutné pozrieť sa na obraz z hľadiska svetovej imagológie. Obraz Osmanov sa v priebehu dejín menil a významné historické udalosti predstavujú body, v ktorých došlo k pozmeneniu percepcie tohto obrazu. Napríklad od bitky na Kosovom poli (1389) po porážku Osmanov pri Viedni (1683), vnímal kresťanský západ Osmanov ako „iných“ – s „nálepkou“ krutého a cudzieho moslimského nepriateľa. V nasledujúcich storočiach došlo k modifikácii tohto obrazu v súvislosti s úpadkom osmanskej moci, ako aj nástupom osvietenstva. Do popredia sa dostáva obraz „exotického orientu“.³⁹

Obraz Osmana ako hrozby a nepriateľa rezonuje aj v dobovej tvorbe európskych intelektuálov, napr. Erazmus Rotterdamský jasne označuje Turkov ako hrozbu pre kresťanský svet (ale aj ako Boží trest). Vyzýva na vojnu proti nim, avšak táto musí byť podmienená obnovením kresťanských cností a jednotou kresťanských panovníkov.⁴⁰

Obraz Osmanov v slovenskom slovesnom folklóre je prevažne negatívny. Rozšírený je motív slovenského chlapca – poturčenca, ktorý sa po rôznych prekážkach stretáva so svojou matkou. Celkovo je pôsobenie osmanského elementu limitované pre veľké civilizačné a kultúrne rozdiely, ako aj pre neustálu vojenskú konfrontáciu.⁴¹ Pravdaže, vzťah historickej povesti a historických udalostí je veľmi voľný a je nutné povest chápať ako ľudový poetický výklad dejín, prípadne ako ľudovú filozofiu dejín.⁴² Na podobný aspekt upozorňuje aj M. Kosová, ktorá tvrdí, že v oblastiach priamo okupovaných či len ohrozených nájazdami sa zachovali a tradujú udalosti, ktoré sa tam stali, mohli sa stať, ale aj také, ktoré sa stali inde. Povesti s tureckým námetom sa vyskytujú aj v oblastiach, kam Osmani preukázateľne neprenikli, napr. na Orave.⁴³

Ako nosné témy tureckých⁴⁴ povestí sú zmienené dva okruhy: témy spoločenského rázu – obrana pred nepriateľom, alebo boj s nepriateľom a témy intímneho rázu: odvrátenie detí do zajatia, osud zajatej nevesty, osud matky v zajatí poturčeného syna. Ako základný model sujetovej výstavby tureckých povestí Kosová uvádza šesť základných sekvencií: 1. ohrozenie 2. škodenie 3. obrana 4. pomoc 5. vykonanie ohrozenia a 6. likvidovanie ohrozenia.⁴⁵

³⁸ KREKOVIČOVÁ, Eva. *Mentálne obrazy, stereotypy a mýty vo folklóre a v politike*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2005, s. 20.

³⁹ BELLER, Manfred - LEERSEN, Joep. *Imagology: the Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. a Critical Survey*. Leiden : BRILL, 2007. <https://doi.org/10.1163/9789004358133>

⁴⁰ MALINIÁK - NAGY, *Turek na obzore: z prameňov k uhorsko-osmanským vzťahom*, s. 23 - 25.

⁴¹ BOTÍK, *Encyklopédia udovej kultúry Slovenska*, s. 442.

⁴² *Ibid.*, s. 164.

⁴³ KOSOVÁ, Mária. Historické povesti s tureckou tematikou: K teórii fabuly a sujetu. In *Slovenský národopis*, 1972, roč. 20, č. 3, s. 377.

⁴⁴ V tomto prípade ponechávam adjektívum „turecké“, nakoľko ide o ustálený termín vo folkloristike – povesti s tureckou či protitureckou tematikou. Pozri poznámku č. 1.

⁴⁵ *Ibid.*, s. 378 - 381.

Aj v slovenskej umeleckej literatúre 16. a 17. storočia (diela Pavla Rubigala, Jána Sambuca a i.) sa odrážajú dejinné udalosti (viac v poetickej ako prozaickej forme) a obraz Osmanov do veľkej miery kopíruje ľudové podanie a vykresľuje obraz krutého a cudzieho nepriateľa. Istá anomália sa nachádza v duchovnej poézii, kde autori chápu osmanské (ale aj mongolské, nepresne tatárske)⁴⁶ vpády ako trest Boží za hriechnosť ľudstva.⁴⁷

Analýza poviesťového fondu a detegované obrazy

Aby bolo možné poviesťový fond analyzovať, uvediem ku každej spomínanej povesti aj krátky regist, až následne prejdem k analýze konkrétneho textu. Tam, kde to je možné, dopĺňam analýzu aj o historické fakty, ktoré tvoria predobrazy či ukotvenie naratívu v konkrétnej dobe a priestore. Obrazy, ktoré sa vyskytujú, je nutné v rámci analýzy rozdeliť na dva typy:

1. Primárny – reprezentujúci priamo Osmanov, väčšinou v povestiach spadajúcich do obdobia osmanskej expanzie a výbojov.

2. Sekundárny – reprezentujúci Osmanov či niečo osmanské nepriamo ako následok ich pôsobenia v minulosti alebo v inej geografickej oblasti.

Väčšina motívov s tureckou tematikou kopíruje motívy, ktoré sú známe aj z iných oblastí Slovenska, prípadne blízkeho zahraničia,⁴⁸ napr. klasický motív zajatia dievčaťa pomocou Isti. V povesti – *Pesnička o švárnej a zvedavej Ohajčanke* (lokalita – Dolný Ohaj) – sa obyvateľstvo pred Turkami schovalo v močiari, ale jedného obyvateľa zajali a prinútili ho kričať na ostatných, aby vyšli von, že Turci už odišli. Vyšla iba jeho frajerka, ktorá bola až priveľmi zvedavá a padla spolu s milým do zajatia.⁴⁹

Tradičný a častý je aj motív ohrozenia: V povesti – *Kto nájde stoličný poklad* (lokalita – Vráble, Zemný hrad). V pevnosti pred Turkami skryli (zamurovali) poklad a následne obrancovia utiekli tajnou chodbou. Turci si zlost, že dobýjali prázdnu pevnosť, vybili na mestečku, ktoré vypálili. Povest ešte spomína, že veliteľ pevnosti Ján Verébely neskôr padol v bitke a bol pochovaný v rodinnej hrobke vo Vrábľoch a dodnes sa vraj zjavuje, aby prezradil, kde je poklad a ukázal tajnú chodbu.⁵⁰ Na túto udalosť nadväzujú aj ďalšie povesti viažuce sa k tejto udalosti. Údajne v roku 1945 pri búraní kováčskej vyhne našli pod ňou kryptu s rakvou a nápisom *Capitaneus Vere-*

⁴⁶ Je nutné rozlišovať hľadisko historické a folkloristické. Z hľadiska historického je zámena Tatárov a Osmanov chápaná tak, že krymskí Tatári slúžili v osmanskej armáde a obyvateľstvo na podrobených územiach s nimi prišlo do kontaktu. Obyvateľstvo požitavských obcí, napr. Vráble, Čifáre, preukázateľne prišlo do kontaktu aj s krymskými Tatármi, ktorí v roku 1586 rabovali a terorizovali tento región. Zdroj: TRUBÍNÍ – LIESKOVSKÝ, *História cisárskej pevnosti Vráble*, s. 35. Z hľadiska folkloristiky (presnejšie kolektívnej pamäti) však dochádza k zámene (či splynutiu) Osmanov a Mongolov (vpád z roku 1241). Pozri aj poznámku č. 1.

⁴⁷ KÁKOŠOVÁ, Zuzana. Podoby zobrazenia Turka a tureckých reálií v slovenskej literatúre 16. a 17. storočia. In *Bohemica Litteraria*, 2010, roč. 13, č. 1 – 2, s. 31 – 45.

⁴⁸ Aj na Morave sú známe motívy s tureckou (myslené osmanskou) tematikou, častým motívom povestí sú ulúpený syn – janičiar, ulúpená nevesta, unesené dievča a iné. Zdroj: RYCHNOVÁ, Dagmar. Turecké války v lidovém podání východní Moravy. In *Národopisní v stník eskoslovanský*, 1953, č. 33, s. 36 – 100.

⁴⁹ MELICHER, Jozef – TRUBÍNÍ, Jozef. *Požitavské povesti: pä desiattri pamätihodných, podivných, poverových a prekára kových príbehov z povodia Žitavy*. Martin : Matica slovenská, 1998. s. 34 – 35

⁵⁰ *Ibid.*, s. 36 – 37.

bel (kapitán Vráběl). Pri neodbornej manipulácii sa pozostatky zničili a boli nanovo pochované na súčasnom cintoríne. Pre absenciu písomných záznamov o tejto udalosti (napr. administratívnych dokumentov búracích prác) ju nie je možné potvrdiť.⁵¹ Podobný motív sa spomína aj v povesti – Pán s hlavou odťatou pod Vrábelskou kryptou, kde bezhlavý prízrak s ohnivými očami obýva kryptu pod kováčskou vyhňou. V tejto povesti však ide o zradcu uhorského kráľa a „kolaboranta“ s Osmanmi, preto po ich vyhnaní z regiónu bol na rozkaz kráľa sťatý a jeho hlavu odniesla povodeň až do mora pred palác tureckého sultána a jeho duch blúdi mestom.⁵²

V súvislosti s pevnosťou Vrábľa je nutné uviesť ešte niekoľko pozoruhodných faktov, a to, že donedávna nebolo zrejme, kde pevnosť ležala. V ľudovom chápaní (a nielen v ňom) splyvala s tzv. Zemným hradom (Fidvárom, z maď. Földvár),⁵³ podobne ako v ľudovej slovesnosti splyvali Turci s Tatármi (Mongolmi). Len nedávny výskum odhalil, že tieto lokality nie sú totožné a pevnosť Vrábľa stála na mieste súčasného mesta, presnejšie jej centrum bolo na súčasnom Kostolnom námestí.⁵⁴

K pevnosti sa viaže tiež niekoľko historiek o tajných chodbách, ako príklad uvádzam rozprávanie o tom, ako zlý gazda zakopal vo vinohradoch mačku a tá sa mu po niekoľkých dňoch vrátila. Gazda si to vysvetľoval existenciou tajných chodieb z čias protitureckých vojen. Tieto historky v skutočnosti môžu mať racionálne jadro, mohlo ísť o dlhé pivnice.⁵⁵

Zaujímavé ozvláštnenie povestového fondu ponúkajú dve povesti, kde ako záchrancovia pred osmanským zajatím vystupujú zvieratá, v povesti – Prečo sa Tomáš nestal janičiarom (lokalita Vrábľa), sa deti schovávajú pod vodu (práve pásli husi) a keď prišli Turci, tak splašené husi na nich zaútočili a Turkov zahnali.⁵⁶ V druhej povesti – Úľancom med, Turkom jed (lokalita: Úľany nad Žitavou), sú rabujúci Turci zahnaní rojom včiel.⁵⁷

Jedna povest sa však vymyká zo zaužívaných stereotypných obrazov Osmanov ako nepriateľov, krvilačných bojovníkov a rabujúcich násilníkov. Ide o povest – Záchrana tesárskych dievok (lokalita Tesárske Mlyňany), kde rabujúci Turci naháňa-

⁵¹ Ibid., s. 205 – 206.

⁵² Ibid., s. 80.

⁵³ Ide o významnú archeologickú lokalitu zo staršej doby bronzovej (cca 2100 – 1450 pred n. l.) – opevnené sídlisko. In NOZDROVICKÁ, Alena. Unikátne archeologické nálezisko Vrábľa – Fidvár porovnávajú s mykénami. [on-line] Dostupné na internete: <https://www.sav.sk/index.php?lang=sk&doc=services-news&source_no=20&news_no=9002> [25. 1. 2023]. V poverovom rozprávaní ide o tzv. strašidelné miesto. 75-ročná respondentka z Lúčnice nad Žitavou povedala: „*My sme sa tomu miestu vždy vyhýbali, lebo tam straší, ke sme chodili do Vrábľa do školy, išli sme radšej ok ukou.*“ (Zdroj: výskumný denník autora, Lúčnica nad Žitavou, 2015.) Strašidelné miesta sú v poverovom myslení a rozprávaní miesta v spojení s dejmi, predmetmi, udalosťami a pod., ktoré vyvolávajú strach či rešpekt, alebo dohady o skutočnom účele, fungovaní, či podozrenia z nečistých vecí. Medzi tradičné strašidelné miesta patria: kostol, fara, mlyn, cintorín, mosty, ruiny, márnice, močiare, jaskyne (aj iné opustené či odľahlé miesta), hranice chotárov, križné cesty, hrady, kaštiele a iné. Zdroj: BOTÍK, *Encyklopédia udovej kultúry Slovenska*, s. 200. Názov Földvár môže odkazovať na viaceré lokality, napr. Dunaföldvár. Pre presnú lokalizáciu je nutné študovať súvislosti jednotlivých prameňov (napr. mená hodnostárov).

⁵⁴ TRUBÍNĽI – LIESKOVSKÝ, *História cisárskej pevnosti Vrábľa*, s. 7.

⁵⁵ Ibid., s. 205.

⁵⁶ MELICHER – TRUBÍNĽI, *Požitavské povesti*, s. 40 – 41.

⁵⁷ Ibid., s. 38 – 39.

jú dievča, a to sa skryje v kaplnke zvestovania Panny Márie. Turci si však všimnú obraz archanjela Gabriela a dievča do zajatia neodvedú.⁵⁸

S historicitou tejto povesti je to komplikované a vhodne demonštruje premiešanie oficiálnej a neoficiálnej zložky historickej pamäti. Pečať s motívom zvestovania farnosť používala až od roku 1820. Kanonická vizitácia z r. 1559 opisuje túto farnosť ako vyľudnenú a prázdnu následkom prvých osmanských vpádov. Podobne to bolo aj v 17. storočí a farnosť sa začala obnovovať až po skončení osmanského nebezpečenstva. Obraz zvestovania Pána existuje, pochádza však z rokov 1760 – 1770 a je súčasťou hlavného oltára kostola.⁵⁹

K ďalším povestiam, ktoré vykresľujú Osmana ako bojovníka či nepriateľa, patrí aj povest Bronzový lev stráži vozovú hradbu (lokality Veľké Vozokany). Táto povest je ľudovým beletrizovaným podaním bitky pri Veľkých Vozokanoch z roku 1652.⁶⁰ K nej sa viaže aj jedno poverové rozprávanie o zjavujúcich sa duchoch bojovníkov (sekundárny obraz), ktoré je popísané a analyzované nižšie.

Humorný nádych má povest Bravčovinkou proti Turkom (lokality Topoľčianky), ktorá vykresľuje „obžerstvo“ topoľčianskeho grófa Tomáša Tlstého. Povest ho vykresľuje ako extrémne obézneho, ktorého vraj nedokázal odviezť žiadny koč a keď kaštieľ prepadli Turci, pažravosť mu zachránila život: „...ve ja som váš spojenec. Usilujem sa pojes pred vami všetku brav ovinu, aby vás nezdádzala na hriech. o by vám Mohamed povedal? Turek sa s odporom odvrátil a nechal Tomáša v pokoji dojeda mohamedánom zakázané dobroty.“⁶¹ Napriek humornému nádychu povest neopúšťa obraz Osmanov ako nepriateľov a hrozbu. Zaujímavosťou je, že si všíma externe pozorovateľný znak náboženskej príslušnosti, ktorý je využitý na vykreslenie obrazu „iných“ – zákaz bravčového mäsa.

Poslednou povestou, ktorá predstavuje prepojenie medzi primárnym a sekundárnym obrazom, je povest – Topoľčianska biela pani (lokality Topoľčianky). Podľa povesti grófica Alžbeta Rákociová-Bánfiová vyskočila z okna na Hrušovskom hrade neďaleko Topoľčianok, keď sa do hradu dobýjali Turci (primárny obraz nepriateľa a ohrozenia). Údajne, keď padala, objavili sa pri nej anjeli a zachytili ju. Pri páde si zlomila iba malíček. Povest ďalej tvrdí, že obraz, na ktorom je namaľovaná Alžbeta na katafalku s anjelom, každý rok v deň výročia jej smrti spadne zo steny v kaplnke Topoľčianskeho kaštieľa⁶² (sekundárny obraz – pôsobenie nadprirodzenej sily, podrobnejšie pozri nižšie). Alžbeta bola známa ako cnostná a pokorná žena, ktorá sa široko angažovala v charitatívnej činnosti. Je však možné, že povest ju stotožnila s jej dcérou Alžbetou Rákociovou-Erdödyovou (1655 – 1707), ktorá mala rovnaké dobročinné sklony.⁶³ Ide o ďalší príklad splývania vrstiev kolektívnej pamäti.

⁵⁸ Ibid., s. 51 – 52. Podľa povesti Osmanmi neodviedli žiadne dievča, ktoré našli modliť sa v tejto kaplnke.

Dôvodom tohto aktu milosrdenstva bolo, že práve archanjel Gabriel je (aj) podľa Islamu posol Boží, ktorý zvestuje Božiu vôľu prorokom vrátane Mohameda, ktorému zjavil Korán.

⁵⁹ HROMNÍK, Milan. *Z dejín farnosti Tesárske Mly any*. Vráble : Gold Tlač, 1996, s. 13 – 20.

⁶⁰ MELICHER – TRUBŇNI, *Požitavské povesti*, s. 44 – 46.

⁶¹ Ibid., s. 106 – 107.

⁶² Ibid., s. 49 – 50.

⁶³ BORBÁLA, Benda. Alžbeta Rákociová a Juraj Erdödy – príbeh strastiplného manželstva z prelomu 17. a 18. storočia. In LENGYELOVÁ, Tünde (ed.). *Žena a právo*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2004, s. 218 – 226; VÁRKONYI, Gábor. Hospodárenie – netradičná úloha aristokratických žien v rano-

Obraz Osmana/Osmanov sa nevymyká (až na jeden príklad) zo štandardného rámca, ktorý je známy aj z iných regiónov Slovenska, teda obraz protivníka, krivlačného nepriateľa, v prenesenom význame otrokára (únoscú detí a žien) a ani z obrazu, aký bol vykreslený v dobovej slovenskej a európskej literatúre.

V sekundárnych obrazoch sa tiež nachádza aj stereotypné zobrazenie Osmanov, avšak sú tu aj prípady, ktoré tento stereotyp popierajú.

V povesti – Raz vo Vrábloch na peci, radili sa kuruci, sa spomína tajná porada kuruckých veliteľov v r. 1705: „*Ako sa tí kuruci radili na peci. Vo vrábe skom stoli nom dome bola ve ká chyža a v tej chyži ešte vä šia pec. Na peci kožušina a na tej kožušine sa nerozva oval nikto menej slávnny ako Ferenc Rákoci, Mikuláš Ber ín a Slepý Bo án⁶⁴ – uhorskí vzbúrenci, o sa viedenskému cisárovi boli vzopreli a alej ho poslúcha nechceli. Sedia oni sedia, turecký dohán faj ia, vrábe ské vínko popijajú a len hütajú a hütajú.*“ Povešť ďalej hovorí o tom, ako zradca, bývalý kurucký brigádír Lacko Očkaj chcel zajať týchto veliteľov, ale vrábeľský hlásnik ich varoval dohovoreným signálom počas hlásenia celej hodiny a velítelia ušli tajnou chodbou.⁶⁵ V tejto povesti Osmanom nie sú spomínaní priamo, iba prostredníctvom svojho tabaku, ktorý ale fajčia kuruci,⁶⁶ povstalci (často v spojení s Osmanmi), teda narušitelia tradičného poriadku. Ďalej sa v povesti spomína nebezpečenstvo, zrada a lešť, ide teda opäť o obraz nebezpečenstva, avšak podaný sprostredkovane. Z hľadiska kontextu a konceptu je možné, že ide o autorskú fabulu ale vhodnú a dokresľujúcu celkovú situáciu.

V sekundárnych obrazoch sa vyskytuje pomerne unikátny jav v rámci tohto povestového fondu, a to pripisovanie Osmanom a ich pôsobeniu (napr. bitke, znásilneniu, vražde) pôvod istého nadprirodzeného javu, ku ktorému od tejto udalosti dochádza (prípadne na jej výročie či inak v časovo vymedzenom rámci). Týchto povestí sa v tomto regionálnom povestovom fonde vyskytuje väčší počet.

V povesti – Ako tetka Katarína turčiatko krstili (lokality Dolný Ohaj), sa hovorí o tom, ako žena počas pobožnosti na Zelený štvrtok začula od rieky kvílenie a plač dieťaťa, ktoré nariekalo, že ho matka utopila pred krstom: „*Oj kedy ma vykopete a ku krstu prinesiete, nekrstenca neš astného a Tur ína úbohého – v hlbo ine schovaneého.*“ Žena vykonala jednoduchý rituál, ruku s „*pátri kami*“ (ružencom) namočila do svätenej vody, znamením kríža pokropila smer, odkiaľ išiel plač a vyriekla formuly: „*Ak si chlapec, nech si Adam! Ke si diev a, nech si Eva!*“ Ozvalo sa už len poďakovanie a plač odvtedy ustal. Doslov v povesti hovorí, že išlo o dušu dieťaťa,

novovekom Uhorsku. In LENGYELOVÁ, Tünde (ed.). *Žena a právo*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2004, s. 177 – 183.

⁶⁴ Ide o Jána Bořána, prezývaného aj slepý, pretože v bojoch prišiel o jedno oko. DANGL, Vojtech – SEGEŠ, Vladimír. *Vojvodcovia: 111 osobností vojenských dejín Slovenska*. Praha : Ottovo nakladateľství, 2012, s. 238 – 242

⁶⁵ MELICHER – TRUBÍNI, *Požitavské povesti*, s. 50.

⁶⁶ Rákoci od r. 1720 žil v Osmanskej ríši, v meste Tekirdag a v r. 1735 tu aj zomrel (Rákoci, František II. In *Slovenský biografický slovník: od roku 833 do roku 1990*. Martin : Matica slovenská, 1986, s. 28 – 29). Mikuláš Berčín (oficiálne gróf Mikuláš Berčéni), taktiež žil a zomrel v rovnakom meste. MÉSZÁROS, Kálmán. Kuruckí vojvodcovia v trencianskej bitke. In SEGEŠ, Vladimír (ed.). *Ne aleko od Tren ína. Pamätnica k 300. výročiu bitky pri Tren íanskej Turnej*. Trenčianska Turná – Bratislava : Obec Trenč. Turná – Vojenský historický ústav, 2008, s. 122 – 135; MERÉNYI-METZGER, Gábor. *Bercsényi Miklós keresztelési anyakönyvi bejegyzése*. Hadtörténelmi Közlemények, 2015, s. 487 – 490.

ktorého matku znásilnili Turci a nezniesla takú hanbu, preto dieťa po pôrode utopila a zatažila kameňom. Odvtedy kvílilo, kým nedostalo kresťanské meno.⁶⁷

Obrátený pôvod nadprirodzených javov podáva povest' – Radšej hore ku Strigôňu ako dolu k Ostrihomu (lokalita Slepčany). Ostrihomský beg sa chcel oženit s dcérou richtára, tá súhlasila pod podmienkou, že premôže jej snúbencia. Súboj sa konal na bosoráckom kopci – Strigôň. Begovi sa podarilo poraziť súpera – maskovaného rytiera, ale až keď mu prebodol srdce, zistil, že to bola jeho vyvolená. Kým sa ju pokúšal zachrániť, z davu ľudí vystúpil snúbencov mŕtvej dievčiny a zoľal begovi hlavu. Odvtedy sa vraj o polnoci zjavuje jazdec bez hlavy, ktorý hľadá svoju milú.⁶⁸

Kurióznym sekundárnym obraz – Osmani ako menšie zlo, je podaný v povesti – Bosorácka studňa v Červenom Hrádku (lokalita Červený hrádok), kde sa zverbovaný junák išiel rozlúčiť s milou, ale musel prejsť okolo studne, kde práve bosorky čerpali vodu v podobe žiab. „*Vojak neváhal, bodol ko a ostrohami a cválal smádný proti Osmanom. Lebo sa mu tak zamarilo, že pred bosorkami ho zachvátil vä ší strach ako pred Turkami.*“⁶⁹

Ďalšie nepriame spojenie s nadprirodzenom a osmanskými rabovačkami ponúka povest' Tajomný prsteň z Betlena (lokalita Vráble), kde na lúkach s názvom Betlen (podľa povesti tam táboril Gabriel Betlen so svojimi tureckými spojencami po rabovaní v stredoslovenských banských mestách), vyoral gazda zlatý prsteň, ktorý spôsoboval nositeľovi nočné mory, desy a dusenie.⁷⁰

Úplne opačný obraz Turka – dobrodincu ponúka povest' – Podzemné kvílenie na pravé poludnie (lokalita – Vráble, Fidvár). Podľa povesti sa z tejto lokality napoludnie ozývalo kvílenie, ktoré najprv primrazilo kone pocestných a následne ich splašilo. Pôvod tohto javu je vysvetlený nasledovne: „*Celú vec vysvetlil Cigán uri (...) Vybral sa raz na jarmok do Ostrihomu, tam sa ho jeden pán, tiež po erný, ale namiesto širáka mal na hlave turecký turban opýtal: ‚Odkia si pajtáš?‘*

(...) Odvetil: ‚Od Fidváru pri Žitave, kde sa najlepšie vínko v tekovskej stolici rodí, prosím ich pekne.‘

‚Z Vrábe? A o tu robíš neš astník? o sa po jarmokoch pot kaš? Ve tam máte pokladov plné pivnice pod hradom. Moji predkovia ich tam pred tristo rokmi poschovávali. Z jednej starej knižky som to vy ital, utekaj domov a cho ich h ada. (...) Kostiam tureckých bojovníkov dajte pokoj.‘“ Poklad síce nenašiel, ale zistil, že to kosti padlých kvília na poludnie.⁷¹

Poverové pôsobenie duchov sa viaže aj k dobre historicky zdokumentovanej udalosti, ku bitke pri Veľkých Vozokanoch v roku 1652, kde spojené kresťanské

⁶⁷ MELICHER – TRUBŇNI, *Požitavské povesti*, s. 53 – 54.

⁶⁸ *Ibid.*, s. 42 – 43.

⁶⁹ *Ibid.*, s. 18 – 19.

⁷⁰ *Ibid.*, s. 85 – 86.

⁷¹ *Ibid.*, s. 58 – 59. Aj v tejto povesti dochádza k mylnému stotožneniu protitureckej pevnosti a pravekého sídliska. K lokalite Fidvár sa viažu aj ďalšie povesti, kde sa tieto lokality prelínajú. Jedna z nich hovorí, že po zničení pevnosti sa do ruín nastahovali zbojníci (živáni), ktorí unášali dievčatá a zamurovali ich do stien pevnosti. V povesti sú nazývaní červení mnísi, k prepojeniu pravdepodobne došlo tak, že zbojníci sa často preobliekali za zobravých mníchov, alebo po reformách Jozefa II. a zrušení niektorých mníšskych rádov sa v ruinách mohli ukrývať aj mnísi z mariánskej čelade. Zdroj: MELICHER – TRUBŇNI, *Požitavské povesti*, s. 16 – 17, 129 – 130.

vojská pod velením Adama Forgáča porazili početnejšiu tureckú armádu pod velením ostrihomského bega. Zo 4300 tureckých vojakov padlo 800 a 60 padlo do zajatia, zvyšok ustúpil.⁷² Lokálny naratív však tvrdí, že na mieste bolo množstvo mŕtvych tiel a tak ich len prikryli trnám, aby ich neroztrhala divá zver. Na poli sa údajne dodnes, o polnoci v deň výročia bitky, zjavujú pohybujúce sa tieňe či hmlisté postavy a počuť čudné hlasy. Miestni tvrdia, že ide o duše vojakov, ktorí v tejto bitke zahynuli.⁷³

Nie všetky povesti zozbierané v tomto regióne majú dej situovaný v rovnakej lokalite (Požítavie). Ide o povesť (rozprávač aj zapisovateľ ju nazval rozprávkou) s názvom O Rošponte (lokalita Černík), ktorá rozpráva o sedliakovi zajatom Osmanmi, ktorým musel robiť otroka. Šťastnou náhodou sa mu podarilo zachrániť pánovu dcéru pred utopením, ten ho zbavil otroctva a urobil z neho sluhu u svojej domácnosti. Tu ako sluha zistil, že otroci pripravujú sprisahanie, nahlásil to svojmu pánovi a ten ho za odmenu bohato obdaroval a prepustil zo svojej služby.⁷⁴ Povesť je zaujímavá nielen lokalizáciou, ale aj celkovým motívom, ktorý vykresľuje Osmana ako odmeňujúceho lojalitu. Od rovnakého rozprávača sú vo wollmanovskej zbierke zaznamenané ešte dve rozprávky,⁷⁵ ale v referáte zberateľ konštatuje, že tento rozprávač je už 87-ročný, chorľavý a na všetko si presne nepamätá. V kontexte týchto dát je možné konštatovať, že ide o folklorizáciu knižného textu.

Posledná povesť predstavuje zároveň aj akési prepojenie na širší fond motívov v rámci kolektívnej pamäti (a má v sebe aj prvok orientu - kráľ Šalamún), v Trubíniho zbierke nesie názov - Kráľ Matej a Trávnický tesár. Dej nie je nutné rozpisovať, motív je rovnaký ako pri známej rozprávke o troch grošoch. Tu je však zmienených grošov päť - pre seba, pre ženu, pôžičku deťom, ďalší ide na dlh rodičom a posledný von oknom - „*chovám tri dievky, ke ich vychovam, aj ich vydám a po vydaji už od nich nijakú pomoc nemôžem o akáva . Akoby som posledný groš oknom vyhodil.*“⁷⁶ Vo wollmanovskej zbierke je táto povesť zapísaná ako o kráľovi Šalamúnovi a chudobnom človeku a vyskytuje sa aj v Dobšinského zbierke.

⁷² PIUS, Miroslav. *Turci v tekovskej župe*. MO MS Zlaté Moravce - Nitra, 2022, s. 178 - 179.

⁷³ TRUBÍNI - LIESKOVSKÝ, *História cisárskej pevnosti Vrábľa*, s. 207.

⁷⁴ Vedecké zbierky Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV. Zbierka F. Wollmana: Rudolf Martiš O Rošponte. Dokument č. 59, 1935. V povesti je zmienená iba jedna lokalita, konkrétne rieka, v ktorej sa takmer utopí Turkova dcéra Amina, je Sáva, dedina z ktorej hlavný hrdina pochádza, nie je zmienená priamo, ale symbolicky „pod hradom“. Na blízku je niekoľko objektov, ktoré túto definíciu môžu spĺňať - hrad Gýmeš, Nitra, pevnosť Nové Zámky alebo už spomínaná pevnosť Vrábľa.

⁷⁵ Zdroj: Ibid. Za zmienku stojí „rozprávka“ o „Saracén-knížati“. Pohanské (moslimské) knieža je v Neapole svedkom niekoľkých kresťanských zázrakov a dá sa na hore Sinaj pokrstiť, ale po návrate domov ho otec dá ukrižovať. Je pravdepodobné, že ide o ľudové prerozprávanie literárneho námetu legendy.

⁷⁶ MELICHER - TRUBÍNI, *Požítavské povesti*, s. 14 - 15.

Obr. 4. - Lokalita Fidvár pri Vrábľoch, dnešný stav (november 2022), foto autor.

Závery

Je prirodzené, že zo spomínaných obrazov, ktoré som si stanovil ako analytický nástroj, sa v Požitavskom povestovom fonde nevyskytuje obraz prostredia a dejín. Kontakt Osmanov s domácim obyvateľstvom bol neustále prerušovaný násilnými konfrontáciami, ako aj veľkými kultúrnymi rozdielmi, než aby sa rozvinul hlbší kontakt a domáce obyvateľstvo by sa zaujímalo o domáce prostredie tohto cudzieho národa a následne ho v kolektívnej pamäti spracovalo. Jediným dotykom s týmto obrazom je spomínanie Ostrihomu a jeho chápanie ako už osmanského územia (Povešť podzemné kvílenie na pravé poludnie).

Podobne skúpe sú povesti aj na povolania, obraz jazyka, ale Osmani sú v nich vyobrazení ako tí, ktorí sa snažia naučiť slovenčinu, za účelom lapania zajatcov. Buď ovládajú niekoľko pokrikov alebo lámanú slovenčinu, ako to bolo zobrazené v povesti - Záchranca Tesárskych dievok. Táto povesť je zároveň jediná, ktorá sa hlbšie dotýka náboženstva, presnejšie samotného zjavenia koránu. Ak sa v iných povestiach vyskytujú obrazy náboženstva, opierajú sa skôr o pozorovateľné vonkajšie znaky religiozity (zákaz bravčového mäsa a alkoholu, napr. povesť - Bravčovinkou proti Turkom).

Obrazy Osmanov (Turkov) sú najhojnejšie zastúpené v obraze vlastností a povolání. Povolanie je takmer vždy redukované na vojenské záležitosti a obrazy vlastností ho dopĺňajú. Ako najvýraznejšia vlastnosť vystupuje krutosť doplnená ľstivosťou, Turci rabujú, vypalujú, unášajú obyvateľstvo, prípadne znásilňujú. Ako sekundárna vlastnosť je

výrazne zastúpená chamtivosť alebo túžba po koristi. Vybočenie z týchto stereotypných heteroobrazov ponúkajú povesti – Radšej hore ku Strigôňu, ako dole k Ostrihomu, kde turecký beg súhlasí, že si vybojuje dievča v čestnom súboji s jej snúbencom a úplne opačný obraz Turka dobrodinca je popísaný v povesti – Podzemné kvílenie na pravé popoludnie. Ako som už spomenul, pomerne unikátne je prepojenie povestí s tureckou tematikou s nadprirodzenými udalosťami, najmä strašením. Prepojenie strašidelných miest s miestami vojenských stretov je v poverových predstavách síce známe, ale v tomto regióne je prepojenie na osmanské pôsobenie priame a je širšie, respektíve nie je limitované len na miesta bitiek (napr. bitka pri Veľkých Vozokanoch), ale vzťahuje sa aj na pevnostné objekty – Fidvár (lokalita Vráble a povest’ – Podzemné kvílenie na pravé popoludnie) alebo na predmety, ktoré pochádzajú z miesta, kde Osmani táborili (povest’ Tajomný prsteň z Betlena).⁷⁷ Toto prepojenie je do istej miery prirodzené, pretože územie Požitia bolo nielen vojensky zasiahnuté habsbursko-osmanskými vojnami, ale časť územia bola istú dobu priamo začlenená pod správu Osmanskej ríše. Významným centrom boli napr. Nové Zámky, ktoré boli sídlom správnej jednotky – novozámockého ejáletu a dochádza tu teda ku „kontaminácii“ duchovného priestoru v rámci povestového naratívu. Ďalším možným dôvodom takéhoto prepojenia Osmanov a strašidelných miest v povestiach je rezonovanie všeobecného obrazu Turkov v kolektívnej pamäti ako „iných“, ale do istej miery za to môže aj obraz „exotického a tajomného orientu“, ku ktorému sa pričleňuje strach z vojnových hrôz a nadprirodzena.

Archívne pramene

Vedecké zbierky Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV. Zbierka F. Wollmana: Rudolf Martiš O Rošponte. Dokument č. 59, 1935.

Iné pramene

Turistická brožúra Požitavie, vydavateľ: O.Z. Fontis, 2009.
Výskumný denník autora.

Literatúra

ASMANN, Jan. Communicative and Cultural Memory. In ERLI, Astrid – NÜNNING, Ansgar (eds.). *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin – New York : De Gruyter, 2010.

⁷⁷ Aj v povesti, ktorá popisuje Lúčnicu nad Žitavou ako sídlo „požitavského agu“, je turecké sídlo lokalizované medzi kaštieľom a dnešným amfiteátrom, kde údajne mali Osmani zriadené aj modlitebne na spôsob mešity. Zdroj: TRUBÍNI – LIESKOVSKÝ, *História cisárskej pevnosti Vráble*, s. 35. V súčasnosti je na tomto mieste park, ale v blízkosti sa nachádza aj kostol a mlyn, čiže stavby, ktoré patria medzi strašidelné miesta (podobne ako fara, cintorín, krížne cesty a iné). Je teda pravdepodobné, že ľudová predstavivosť nezvolila túto lokalitu náhodne (pozri tiež poznámku č. 53).

- BELLER, Manfred - LEERSSEN, Joep. *Imagology: the Cultural Construction and Literary Representation of National Characters a Critical Survey*. Leiden : BRILL, 2007. <https://doi.org/10.1163/9789004358133>
- BENUŠKOVÁ, Zuzana. *Tradi ná kultúra regiónov Slovenska: prehla charakteristických znakov*. Bratislava : Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akad. vied, 2005.
- BORBÁLA, Benda. Alžbeta Rákociová a Juraj Erdödy – príbeh strastiplného manželstva z prelomu 17. a 18. storočia. In LENGYELOVÁ, Tünde (ed.). *Žena a právo*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2004, s. 218 – 226.
- BOTÍK, Ján et al. *Encyklopédia udovej kultúry Slovenska*. Bratislava : Veda, 1995.
- DANGL, Vojtech - SEGEŠ, Vladimír. *Vojvodcovia: 111 osobností vojenských dejín Slovenska*. Praha : Ottovo nakladateľství, 2012.
- DEBNÁR, Marek - GOGORA, Andrej. *Digitálne trendy v sú asných humanitných vedách*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2019.
- ETHEY, Gyula. *A Verebély érseki nemesi szék*. Bratislava 1942, s. 50 – 53.
- FÜLÖPOVÁ, Marta. *Odvrávajúce obrazy*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2014.
- HALBWACHS, Maurice - NAMER, Gérard - JAISSON, Marie. *Kolektivní pam* . Praha : Sociologické nakladatelství, 2009.
- HEGYI, Klára. *A török hódoltság várai és várkatonasága. I. kötet. Oszmán védelmi rendszer Magyarországon*. Budapest : História-MTA Történettudományi Intézete, 2007.
- HLŔŠKOVÁ, Hana. Poveš - jedna z naratívnych foriem osvojenia si priestoru. In *Etnologické rozpravy*, 2000, roč. 7, č. 1 - 2, s. 44 - 51.
- HLŔŠKOVÁ, Hana. Ústna história vo vytváraní historickej pamäti. (Kto, prečo, ako na Slovensku - doteraz a v budúcnosti.). In *Slovenský národopis*, 2002, roč. 50, č. 3 - 4, s. 353 - 363.
- HROMNÍK, Milan. *Z dejín farnosti Tesárske Mly any*. Vrable Vrable : Gold Tlač, 1996.
- IŠTVÁNFI, Mikuláš. *Historia Regni Hungariae, Viennae, Pragae et Tergesti Anno MDCCLVIII*. V Turci v Uhorsku I. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2005.
- KÁKOŠOVÁ, Zuzana. Podoby zobrazenia Turka a tureckých reálií v Slovenskej literatúre 16. a 17. storočia. In *Bohemica Litteraria*, 2010, roč. 13, č. 1 - 2, s. 31 - 45.
- KANDERT, Josef. Predstavy vesničanu o udalostech z vlastní minulosti. In *Tradícia, etika a civiliza né zmeny*. Bratislava : Prebudená pieseň - Katedra etnológie FiF UK - Slovenská národopisná spoločnosť, 1999.
- KILIÁNOVÁ, Gabriela. Centrálny archív ľudovej prózy a jeho počítačové spracovanie. In HLŔŠKOVÁ, Hana - KREKOVIČOVÁ, Eva (eds.). *Folklorne žánre-archívy-katalógy*. Bratislava : Národopisný ústav SAV, 1991, s. 153 - 170.
- KOSOVÁ, Mária. Historické povesti s tureckou tematikou: K teórii fabuly a sujetu. In *Slovenský národopis / Slovak Ethnology*, 1972, roč. 20, č. 3, s. 375 - 387.
- KRAJČOVIČOVÁ, Klára - KOPČAN, Vojtech. *Slovensko v tieni polmesiaca*. Martin : Osveta, 1983.
- KREKOVIČOVÁ, Eva. *Mentálne obrazy, stereotypy a mýty vo folklóre a v politike*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2005.
- LELKES, György. *Magyar helységnev-azonosító szótár*. Budapest : Argumentum KSH Könyvtár, 2011.
- LENGYELOVÁ, Tünde. Obraz Turkov - Osmanov a uhorská realita 16. a 17. storočia. In *Historie - otázky - problémy*, 2011, roč. 3, č. 1, s. 11 - 17.
- LEŠČÁK, Milan. Etnologické aspekty štúdia orálnej histórie. In *Etnologické rozpravy*, 1996, roč. 3, č. 1, s. 5 - 8.
- LEŠČÁK, Milan - SIROVÁTKA Oldřich. *Folklor a folkloristika (O udovej slovesnosti)*. Bratislava : Smena, 1982.

- LUNTEROVÁ, Gabriela. Stav folkloristického archívu v Národopisnom ústave SAV. In HLŇŠKOVÁ, Hana - KREKOVIČOVÁ, Eva (eds.). *Folklórne žánre-archívy-katalógy*. Bratislava : Národopisný ústav SAV, 1991, s. 147 - 151.
- MALINIÁK, Pavol - NAGY, Imrich. *Turek na obzore: z prame ov k uhorsko-osmanským vz a hom*. Kraków - Banská Bystrica : Spolok Slovákov v Poľsku - Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 2013.
- MARKUSKOVÁ, Helena. Charakter osmanskej moci v Gemerskej stolici v 17. storočí. In *HISTORIA NOVA*, II - 2011 - 1, s. 31 - 32.
- MELICHER, Jozef - TRUBÍNI, Jozef. *Požitavské povesti: pä desiattri pamätihodných, podivných, poverových a prekára kových príbehov z povodia Žitavy*. Martin : Matica slovenská, 1998.
- MERÉNYI-METZGER, Gábor. *Bercsényi Miklós keresztelési anyakönyvi bejegyzése*. Hadtörténelmi Közlemények, 2015.
- PIUS, Miroslav. *Turci v tekovskej župe*. MO MS Zlaté Moravce - Nitra, 2022.
- RÁKOS, Petr. *Nemzeti jelleg, a miénk és a másoké: öncsalások és el ítéletek mint történelemformáló tényez k*. Pozsony : Kalligram, 2000.
- RYCHNOVÁ, Dagmar. Turecké války v lidovém podání východní Moravy. In *Národopisní v stník eskoslovanský*, 1953, č. 33, s. 36 - 100.
- SIROVÁTKA, Oldřich. Dějiny a lidové podání. In *Slovenský národopis*, 1971, roč. 19, č. 4, s. 534 - 546.
- SEGEŠ, Vladimír (ed.). *Ne aleko od Tren ína: pamätnica k 300. výro iu bitky pri Tren ianskej Turnej*. Trenčianska Turná : Vojenský historický ústav, 2008.
- Slovenský biografický slovník: od roku 833 do roku 1990*. Martin : Matica slovenská, 1986.
- SOKOLOVSKÝ, Leon. Pečate stolic predialistov ostrihomského arcibiskupstva. In *Vojenská história. asopis pre vojenskú históriu, múzejníctvo a archívniectvo*, 2020, č. 3, s. 7 - 18.
- TRUBÍNI, Jozef. *Náre ový slovník stredného Požitavia: keďí kerí slov ík bu e íta i, re dáv ních predkov muože pozna í?* Vyd. 1., Vrábľe : Fontis - občianske združenie, 2011.
- TRUBÍNI, Jozef. *Vrábľe*. Vrábľe, 1994.
- TRUBÍNI, Luboš - LIESKOVSKÝ, Tibor. *História cisárskej pevnosti Vrábľe*. Vrábľe : Fontis - občianske združenie, 2019.
- TRUBÍNI Jozef et al. *Lú nica nad Žitavou*. Nitra : Miestny odbor Matice slovenskej, 1993.
- VÁRKONYI, Gábor. Hospodárenie - netradičná úloha aristokratických žien v ranonovovekom Uhorsku. In LENGYELOVÁ, Tünde (ed.). *Žena a právo*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2004, s. 177 - 183.

Internetové zdroje

- NOZDROVICKÁ, Alena: Unikátne archeologické nálezisko Vrábľe - Fidvár porovnávajú s mykénami [on-line]. Dostupné na internete: <https://www.sav.sk/index.php?lang=sk&doc=services-news&source_no=20&news_no=9002> [25. 1. 2023]
- ZELENKA, Miloš - GÁFRIK, Róbert. Imagologia [on-line]. Dostupné na internete: <<http://hyperlexikon.sav.sk/sk/pojem/zobrazit/autor/18/imagologia>> [25. 1. 2023]

SUMMARY

The image of the Turk and “Ottoman” in the legends of the Žitava River region.

The study deals with the analysis of the Ottoman-themed legends in the Žitava river region. This region was hit hard during the Ottoman wars (1526 - 1683).

From a metageographic point of view, the Žitava region is considered to be southern Slovakia, with the influence of ethnic Hungarians. It is a lowland, fertile agricultural area that in the past attracted conquerors on the one hand, and the same time was intensively defended, resulting in many fortresses being built on its territory and it was the scene of many important historical events.

Therefore, it is relatively rich in Turkish-themed legends, and because this region was (temporarily and incoherently) incorporated under the Ottoman administration, contact with the Ottomans and the local population existed over a long period of time and was sometimes intense. Over time, an image of Ottomans and Ottoman people took shape in the collective memory, which manifested itself in historical legends. Many motifs and images are identical to motifs that are also found in other regions of Slovakia, but there are also anomalies.

As part of the metageographic definition, it is also necessary to mention the issue of historical memory, which has two layers: official and unofficial. The official component represents a conglomeration of historiography and political and ideological discourse that manipulates historical facts. This component is also enriched by artistic literature. The unofficial component is formed by the historical awareness of all members of society and often takes the form of oral narratives that reflect feelings, moods, knowledge, and opinions influenced and shaped by the first component. Both components influence each other, they can even contradict each other, and unofficial historical memory can serve as an alternative interpretation of historical events.

Legends collected by enthusiasts and local historians (in 1998) were used as sources of analyzed data, supplemented by archival research of the so-called collections of Professor Frank Wollman (carried out mainly in the 1930´s) and the author´s field research (in 2015, 2022). As a theoretical tool, an imagological analysis focused on the image of the Ottomans (mainly the image of their “work” and characteristics), combined with folkloristic theories about collective memory and meta-geography, is used, but legends are compared (if possible) with historical facts to see the shift and differences within the historical collective memory and historiography. Representation of Ottomans in this collection of legends can be divided into two categories:

1. Primary - directly representing the Ottomans, mostly in stories falling into the period of Ottoman expansion and conquests.
2. Secondary - representing the Ottomans, or something Ottoman indirectly, as a result of the Ottoman actions in the past, or in another geographical area.

The mental representation of Ottomans is most abundantly represented in images of characteristics and occupations. The occupation is almost always reduced to military affairs, and the images of the characteristics complement it. Cruelty accompanied by cunning is the most prominent feature, the Ottomans loot, burn, kidnap the population (especially women and children), or rape them in some cases. Greed or the desire for loot (whether valuable, such as gold, or human captives, especially women) is strongly represented as a secondary characteristic. Some legends differ from these stereotypes and portray the Ottoman bey as an honest man. The opposite is the mental representation of the Ottoman where, in one of the legends, he is seen as a benefactor. The connection of Turkish-themed legends with supernatural

events, especially hauntings, is unique. The connection of haunted places with the places of military clashes is well known in superstitions, but in this region, the connection to Ottoman action is direct and broader, i.e. it is not limited only to the places of battles, but also refers to fortresses, or to objects that come from the place where the Ottomans camped. This connection is to some extent natural because the territory of Žitava River was militarily affected by the Habsburg-Ottoman wars, and this contact was a long-term one and thus there is a “contamination” of the spiritual space within the framework of the narrative. Another possible reason for such a connection is the resonating of the general mental image of Turks in the collective memory as “different”, but the image of the “exotic and mysterious Orient” could also play a role, as well as the subconscious identification of feared elements (fear of the supernatural and fear of the horrors of war).

PhDr. Mgr. Tomáš Kubisa, PhD.;
Ústav etnológie a sociálnej antropológie, v. v. i.
Slovenská Akadémia Vied
813 64, Klemensova 19, Bratislava 1
e-mail: <tomas.kubisa@savba.sk>
ORCID: 0000-0002-3099-1883